

2024
TÉL

Gra
mo
fon

KLASSZIKUS
ÉS JAZZ

Sonny Rollins

Szaxofon-koLOSSZUS

nka
Nemzeti Kulturális Alap
ISSN 1416-1109

1000 Ft

ESSZÉ / TANULMÁNY

4 Egy „tökéletes” hangfelvétel apropóján
Leonard Bernstein
(Könyves Klaudia)

**8 Színház az operában,
opera a színházban**
(Mesterházi Máté)

12 A magyar Offenbach?
Konti József karmesteri
és zeneszerzői munkássága
(Lengyel Emese)

16 Szamosi Elza a kulturális emlékezetben
(Szabó Ferenc János)

**20 Magyar tollal – Orlay Chappytól
Gonda Jánosig**
(Márton Attila)

26 Szaxofon-kolosszus
Sonny Rollins-portrévázlat
(Iván Csaba)

**30 „Nincs is az asszonyi szájnál
szebb muzsika...”**
Női jazzmuzsikások
egykor és ma
(Máté J. György)

**34 Az altszaxofon mestere,
a Take Five szerzője**
Paul Desmond 100
(Márton Attila)

36 Kapitány a hídon
Blue Note Records 85 – 3. rész
(Iván Csaba)

INTERJÚ / PORTRÉ

**40 Soós András a hangok
kapcsolatára figyel**
Az életmű fejlődéséről
(Hollós Máté)

**44 „Ha előéneklek a növendékeknek,
szárnyra kapnak”**
Verebics Ibolya legendás partnerekről
és az éneklés adta boldogságról
(Réfi Zsuzsanna)

48 Jazzélet nagybőgővel
Berkés Balázs az évtizedekről,
pályatársairól, hangszeréről – 2. rész
(Turi Gábor)

**54 „Kreatív zenészekkel mindenfelé
találkozom”**
Várallyay Petra inspirációról, tanításról
és különféle zenei világokról
(Bencsik Gyula)

MOZAIK

58 Zenei élet 2024 telén
(Lengyel Zsanett, Fittler Katalin,
Réfi Zsuzsanna)

Gramofon – Klasszikus és Jazz
Zenei folyóirat
2024 tél, XXIX. évfolyam 4. (150.) lapszám

Ujházy László (1937–2019)
Főszerkesztő: Retkes Attila
Főszerkesztő-helyettes: Réfi Zsuzsanna
Tervezőszerkesztő: Komenda Krisztina
Webmester: Botos Regina

Állandó szerzőink: Bencsik Gyula, Fittler Katalin, Gyenge Enikő, Hollós Máté, Iván Csaba, Kovács Ilona, Könyves Klaudia, Lengyel Emese, Márton Attila, Máté J. György, Mesterházi Gábor, Mesterházi Máté, Pásku Veronika, Székely György, Turi Gábor, Windhager Ákos, Zay Balázs

A Gramofon Kör tagjai: Hajdu Klára (jazz), Rosonczy-Kovács Mihály (népzene), Virágh András Gábor (klasszikus zene)

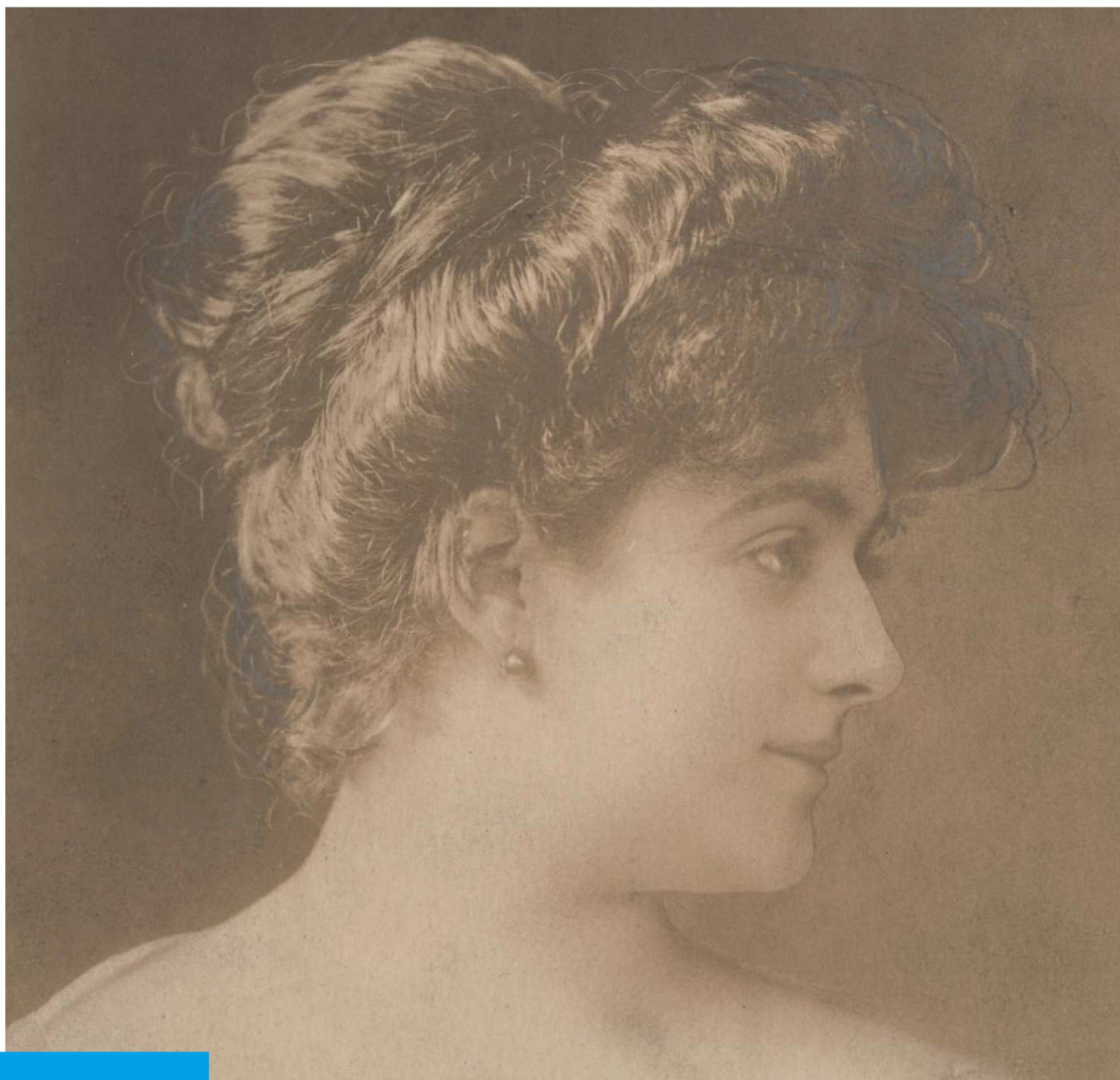
Címlapon: Sonny Rollins, fotó: John Abbott

ISSN 1416–1109

Kiadó: Gramofon Folyóirat Kft.
Felelős kiadó: Dr. Retkes Attila ügyvezető
1033 Budapest, Szentendrei út 95.
Honlap: www.gramofon.hu
E-mail: zene@gramofon.hu
Közösségi oldal: www.facebook.com/gramofonkiado
Terjesztés: könyvesboltokban és zeneműboltokban országszerte vagy előfizethető a kiadóban

Nyomás és kötés: Starkiss Nyomdaipari és Kereskedelmi Kft. – Budaörs

Megjelenik évszakonként
Ára: 1000 forint

Szamosi Elza a kulturális emlékezetben

 Szabó Ferenc János

Száz éve, 1924-ben halt meg néhány hónap különbséggel Giacomo Puccini és az ő operáinak első magyar énekes-sztárja, Szamosi Elza. Ez alkalomból jelenik meg a Gramofon Könyvek kiadásában a „*Carissima Pillangó*” – Szamosi Elza művészete című kötet, mely részletesen, tudományos igényvel dolgozza fel Szamosi Elza életútját, előadói stílusát és hatástörténetét, hang-, fénykép- és némafilm-felvételeit. Az alábbiakban egy rövid – és a folyóirat-közléshez kissé lerövidített – szemelvényt közlünk a századforduló első számú magyar Puccini-szopránját és egyúttal a korszak legnagyobb magyar Carmen-énekesnőjét bemutató kötetből.

Szamosi Elza mint énekesnő, színésznő és általában véve mint a századforduló egyik emblematikus nőalakja mély nyomot hagyott a hazai kulturális emlékezetben: elsősorban Carmen és Pillangókisasszony ideális alakítójaként emlékszik rá az utókor. Nemcsak a zenei és színháztörténeti szakírók, hanem egykori és mai szépirok, sőt festőművészek is emléket állítottak alakításának a 20. és 21. században.

Carmenként ráadásul úgy állította maga mellé a budapesti operai kritikusokat, hogy azok eleinte inkább idegenkedtek szerepformálásától. Carmen-alakításának recepciótörténete valójában már 1914-ben elkezdődött, amikor a Hevesi Sándor által rendezett új betanulásban *nem* Szamosi énekelhetett a címszerepet. A sajtó és a közönség egyöntetű, negatív reakciója után érthető, hogy az 1920-as Városi Színház-beli Carmen-előadás fő szenzációjának az ő operaszínpadra való visszatérése számított.¹ Az újságok ekkor a jelen helyett már inkább a múltrol írnak, a *Világ* újságírója szerint például „a közönség igen széles rétege az ideális Carmennek tartja máig Szamosi egykori Gitanáját”.² Béli Izor pedig – a töle megszokott patetikus stílusban – így vélekedett: „Calvé Emma nem énekelte és nem játszotta Carment, ő Carmen volt; – és ugyanezt mondhattuk a mi Szamosi Elzánk Carmenjéről is.”³ Mindezek alapján érthető, hogy Tallián Tibor az 1980-as évek elején úgy vélte, Szamosi Carment új szereppé tette a budapesti operajátszás történetében.⁴

Tallián Tibor a magyar irodalomban fellelhető operai célzásokat elemző tanulmányában több, a *Carmen*re utaló műalkotást is elemez. Ahogy arra ő is felhívja a figyelmet, ezek közül nem mind kapcsolódik Szamosi Elzához. Krúdy Gyula műveinek Tallián által elemzett részleteihez⁵ csupán egyet tehetünk hozzá: Krúdy Gyula *A 42-ös mozsarak* című, az I. világháború alatt írt és az *Uj Idők* hasábjain 1914. október 4. és december 20. között folytatásokban, majd 1915-ben kötetként is megjelentetett regényének egy fejezetében feltűnik Szamosi Elza, ismét Carmen szerepében.⁶ A regénybeli hadnagy így gondol az orosz fronton Budapestre és az otthonra:

Szereti maga az operát, Jánoshegyi? Istenem, ha még egyszer ott ülhetnék a városi tisztviselők kedvezményes helyén és az öreg Hegedűs a sekrestyés-ruhában kicsoszog a színpadra és a régi olasz templom bűbájossága, drága varázsa szállana alá a díszletekből és a karmester emelvényéről... vagy Szamosi észvesztő, mély éneke repdes a párfömös levegőben, férfiak kopasz feje, fehér inge és nők meglepetten előrehajló mezíten vállá fölött. Tán a Carment éneklé éppen ma estve! Csak még egyszer hazakerüljek innen!⁷

Az énekesnő „észvesztő, mély éneke”, mely még a nőket is meglepi, nyilván szintén az énekesnő már említett fénykorára utal, bár 1914 tavaszán még hallhatta a budapesti közönség Szamosi Elzát Carmen szerepében az Operaház színpadán. Böröcsök Mária Juhász Gyula „Szamosi Elzának” ajánlással ellátott, az énekesnő által ihletett, *Carmen* című, 1920-ban írt verse alapján a költőt elbűvölő magyar színésznők – Zöldi Vilma, Étsy Emília, Tamás Anna és Hajnal Finike – sorába helyezi, és „a nagy nő”, illetve „végzetes” szavakkal jellemzi Szamosi Elzát.⁸ Ugyanezen verset elemezve Tallián Tibor joggal minősíti az énekesnőt „a magyar szecesszió *par excellence* Carmenjének”,⁹ ugyanakkor bár egyetérthetünk állításával, mely szerint Szamosinak ekkor már elmúlt a fénykora, látható, hogy az emlékezetben ekkor még éppen inkább a „fénykor” volt hangsúlyos. Szamosit a Népszínház történetét a húszas évek közepén író Verő György az 1904-es Szamosi-Küry-konfliktust tárgyalva „az Opera jövőbeli dísze, maig [sic] emlegetett Carmenje” szavakkal jellemzi.¹⁰ Úgy tűnik tehát, hogy Szamosi életében és halála után közvetlenül még Carmen-alakítása élt a legélelénkebben a budapesti közönség képzeletében. Később azonban ez határozottan eltolódott a Puccini-szerepek, főleg a Pillangókisasszony felé.

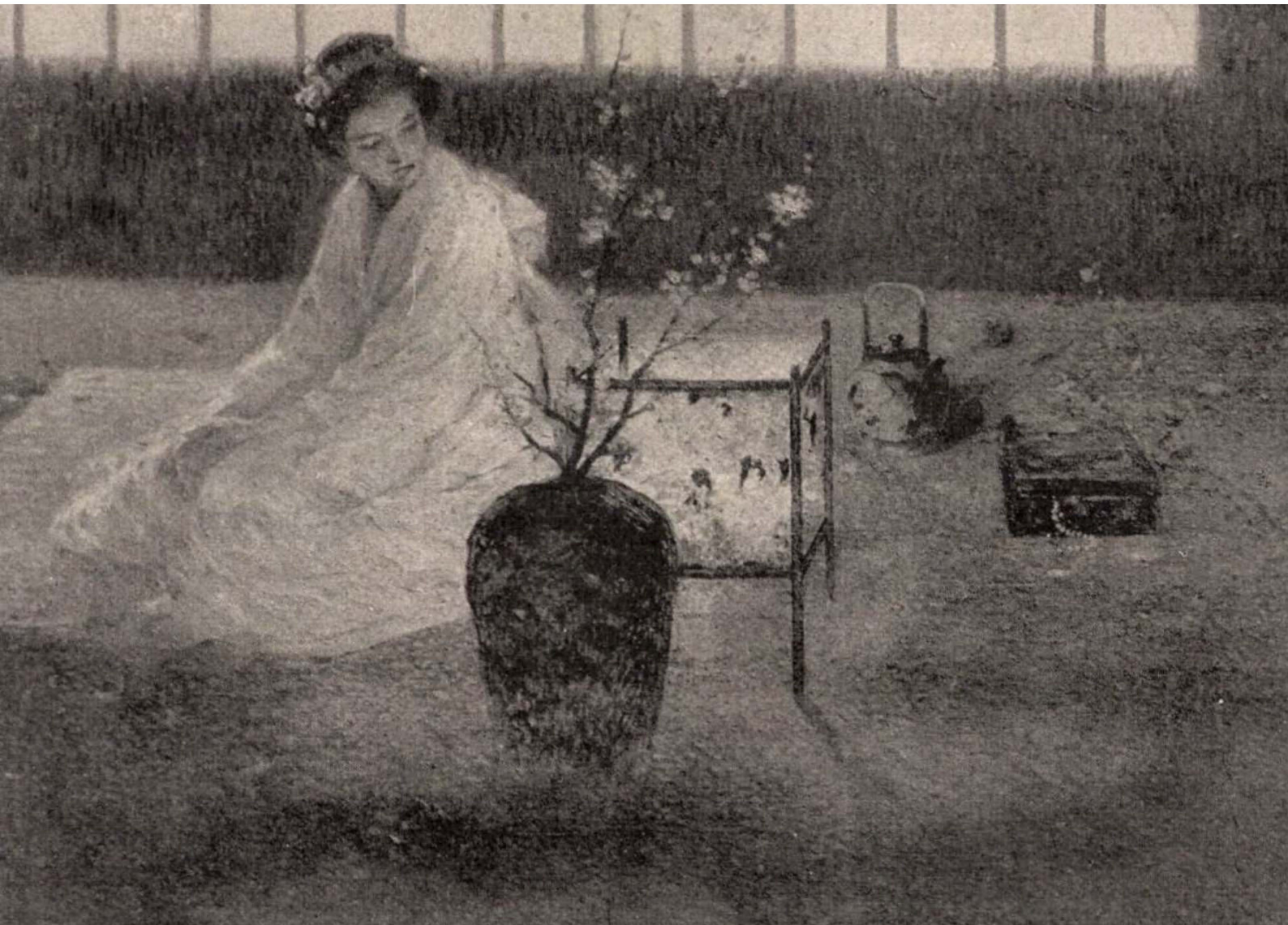
A magyarországi Puccini-recepcióba kitörőhatásként bevéődött a neve, elsősorban Pillangókisasszony-alakítása folytán. A budapesti sajtó már 1908-ban zárt műalkotás-ként hivatkozik az énekesnő szerepformálására: „Szamosi Elza megalkotta, megstilizálta és megkedveltette nálunk a szegény »Csocsoszán« szerepét Puccini hatásos operájában és az ő invenciózus egyéniségével szinte összeforrt a »Pillangó kisasszony« diadala.”¹¹

A *Madama Butterfly* a magyarországi operabemutatók esetében ritkának számító módon a képzőművészetben is nyomot hagyott. A maga is amatőr muzsikus, számos zenei témájú képet festő Komáromi-Kacz Endre (1880–1969) *Pillangó-kisasszony* című képét a Műcsarnok 1909–1910-es téli tárlatán állították ki, a képet az *Uj Idők* és a *Vasárnapi Újság* is közölte egymástól eltérő grafikai reprodukcióban.¹² Komáromi-Kacz számos további változatban is megfestette a képet, ami alapján nyilvánvaló, hogy nagy népszerűségnek örvendett a téma. S mint az Szamosi Elza életrajzából kiderülhet, 1909-ben nem valószínű, hogy másvalaki ihletette volna a festményt, mint a magyar énekesnő.

A húszas évek elején Szamosi Elza neve és személye Puccinivel kapcsolatos emlékezés szimbólumává kezdett válni. Az *Il Trittico* magyarországi bemutatója alkalmából Fodor Gyula a főpróbára civilként beülő Szamosi Elzában látta megtestesülni „a Puccini-zene génuszát”:

A Puccini-zene génuszát a színpadon hasztalan kerestük. Később, a nézőtéren mégis, sikerült fellelnünk őt. Ott ült az illető az utolsó sor sarkán, fehér blúz volt rajta, haja

Szamosi Elza portréja ■ Fotó: Strelisky (?). Budapest, (1903–1905), Boston Public Library, Philip Hale Collection

Komáromi-Kacz Endre: Pillangókisasszony. Reprográfia ■ *Új Idők* XV/51 (1909. december 19.): 577.

fekete volt, mint az ében, de a szemében kihunyott a régi tűz, Száz hibája mellett is egyike volt ő a magyar operai színjátszás legcsodálatosabb jelenségeinek. Ma gazdag uriasszony, német neve van s nem szerepel a színpadon. Egykor így hívták: Szamosi Elza. Benne megtestesült az a művészet, amelyet ez a név jegyez: Puccini.¹³

Ez a kép halála után is megmaradt róla, s egyre inkább idealizálttá vált. A harmincas években egyre többször került elő a neve Puccini operái kapcsán. Sebestyén Ede a *Madama Butterfly* huszonöt éves budapesti jubileuma alkalmából írt történeti összefoglalása voltaképpen nem is a darabról, hanem a címszerepet Budapesten elsőként alakító énekesnőről szól.¹⁴ 1934-ben Máder Rezső¹⁵ és a főszerepet Szamositól 1906 őszén átvevő Sándor Erzsí is nyilatkozott a napi sajtónak a Pillangókisasszonnyal kapcsolatos emlékeiről, utóbbi saját jelentőségét kissé talán felnagyítva tárta az olvasóközönség elé: „Maga Puccini különben minden alkalommal leszögezte, hogy a Pillangókisasszony világsikere Budapestről indult el. S két magyar Pillangóról emlékezett meg mindig: Szamosi Elzáról és rólam.”¹⁶ Ugyanebben az évben Dobay Livia az opera címszerepében történt sikeres debütálásakor Szamosiéhoz mérte saját alakítását.¹⁷ A harmincas évek végétől kezdődően az énekesnő lassanként legendává vált. Lányi Viktor 1937-ben megjelent operakalauzába mint a *Madama Butterfly* megmentője került

be: „A mű a milanoi bemutatón nem aratott sikert. Első Olaszországon kívüli előadása a budapesti volt, amelyet a szerző személyesen készített elő s amely Szamosi Elzával a címszerepben, megnyitotta a Pillangókisasszony világraszóló diadalútját.”¹⁸ Ugyanebben az évben a legendák még egy szinttel feljebb léptek: a *8 Órai Ujság* riportjában Szamosi már nemcsak a darab megmentője, de az olaszországi operajátszás okozta lehetetlenség megoldása, s az Operaházra irányuló emlékezetben – nyilvánvalóan tévesen – Gustav Mahler párja: „Puccini »Pillangókisasszony«-át, amelyet Milánó visszautasított, a magyar Szamosi Elza és Mahler Gusztáv Budapesten juttatták világsikerhez.”¹⁹

A negyvenes években megjelent első magyar nyelvű Puccini-monográfiákban rendre előfordul Szamosi neve, Falk Géza egy rövid, de különálló leírást is szentel az énekesnő életrajzában,²⁰ míg Meszlényi Róbert átveszi a harmincas években gyökeret vert legendák közül, hogy a *Madama Butterfly* nemzetközi sikere a budapesti premierrel kezdődött.²¹ A II. világháború utáni zenei szakirodalom pedig végleg az Operaház pantheonjába emelte az énekesnőt, legtöbbször a Pillangókisasszony szerep kapcsán: Pernye András Puccini-kismonográfiájában a *Madama Butterfly* magyarországi bemutatójáról ejtett egyetlen zárójeles mondatában fontosnak tartotta az énekesnő megnevezését.²² Szamosi Puccini-interpretációjának hatástörténete az ezredfordulón is átnyúlik. Fábián Janka 2011-ben írt, *Az anyga-*

los ház című regényében²³ a „csaknem százéves” Hilda egy öt látogató lánynak gyermekkoráról mesélve néhány opera-előadásról is említést tesz. A történész-író regényében visszaköszönnek a Puccini- és Szamosi Elza-recepció ismertebb elemei, sőt szöfordulatai is:²⁴ a regénybeli Hilda ábrándozva meséli, hogy látta a *Madama Butterfly*-t, ha nem is a premieren – amire számára lehetetlen volt bejutni –, de később az „eredeti szereposztással, a csodás Szamosi Elzával a főszerepben, akiről a Mester állítólag azt mondta: ő a kedvenc Pillangója”.²⁵ Ott ült az Operaházban az Amerikából visszatérő énekesnő első *Madama Butterfly* előadásán is, s ekkor bár már ötödször látta a darabot, az mégis újra és újra megérintette őt. Az előadás a regényben alkalmat szolgáltat arra, hogy bemutatkozzon a családnak Hilda szerelme, Kővári Gyula újságíró és költő, akibe ekkor Hilda húga, Márti is beleszeret. Szamosi Elzáról nem sokat tudunk meg, azonban úgy tűnik, hogy a *Madama Butterfly* – az „ébenfekete” hajú és „patyolatfehér”²⁶ bőré énekesnő elbűvölő alakítása emlékének hangulatteremtő ereje mellett – a szinte még gyermekkorú leány szerelméhez, a család és a fiatal férfi találkozásához kívánt tartalmilag is adekvát háttérként szolgálni. Szamosi Elza kitörölhetetlenül beírta nevét a budapesti Operaház történetébe. Az Operaház félvszázados jubileumára (1934) több összefoglalás is készült, az *Új Idők* folyóirat egy szűk válogatást is közölt az intézményhez kapcsolódó nevesebb művészek fényképeiből: Perotti Gyula, Karel Burian, Georg Anthes, Környey Béla, Ódry Lehel, Takáts Mihály és Ney Dávid mellett – egyedüli nőként – Szamosi Elza is helyet kapott a jelképes pantheonban, „Az Operaház félvszázadának hősei” közt.²⁷ Somogyi Vilmos az Operaház egykori nagyságairól a *Muzsika* hasábjain megjelent cikksorozatában pedig Basilides Mária, Takáts Mihály, Rózsa S. Lajos, Környey Béla és Anthes György után hatodikként Szamosiról is közölt egy írást.²⁸ Cikkében – Fodor Gyulát idézve – meg is határozta az énekesnő helyét az Operaház korabeli együttesében:

Abban az együttesben szerepelt – írja Fodor Gyula, – amelyben Anthes volt a tündöklő fényességű lovag, Környei a paraszti hős, Vasquez a nemes és tiszta pátosz, Sándor Erzs a pacsirta, Takáts Mihály a férfias melankólia és az átkos szenvedély, Erdős Richárd a zengő és meleg kedély. Ebben az együttesben Szamosi Elza a szerelmes szívet jelentette. Gyűjtött, lángolt és perzselt...²⁹

Szamosi Elza portréja ■ Fotó: Kossak. Budapest, 1907–1908. Bajnai Klára magángyűjteménye.

1. [N. N.]: „Városi Színház.” *Az Újság* XVIII/113 (1920. május 12.): 6.
2. [N. N.]: „Városi Színház.” *Világ* XI/113 (1920. május 12.): 7.
3. (–Idi.) [Béldi Izor]: „(Városi színház.)” *Pesti Hírlap* XLII/113 (1920. május 12.): 5.
4. Tallián Tibor: „Intézménytörténet 1884–1911.” In: Staud Géza (szerk.): *A budapesti Operaház 100 éve*. (Budapest: Zeneműkiadó, 1984): 63–116. 109.
5. Tallián tanulmányában Juhász Gyula *Carmen* című verse mellett Krúdy Gyula *Rezeda Kázmér szép élete és Hét bagoly* című írásait, valamint Oláh Gábor *Carmen dala* című versét elemzi. Tallián Tibor: „Az operában ki gyönyörködik?” Irodalmi adalékok a magyar operai művelődés történetéhez.” In: Sz. Farkas Márta (szerk.): *Zenatudományi dolgozatok 2000*. (Budapest: MTA Zenatudományi Intézete, 2000): 117–168. 130–132.
6. Krúdy Gyula: *A 42-ös mozsarak*. (Budapest: Singer és Wolfner, 1915).
7. Krúdy Gyula: „A 42-ös mozsarak. Folytatás.” *Új Idők* XX/47 (1914. november 15.): 498–500. 499.
8. Börcsök Mária: „Juhász Gyula igazi »felesége«.” In: Uő: *Szakadozó mítoszok*. (Budapest: Kossuth, 2012): 105–117.
9. Tallián, „Az operában...?” i. m., 131.
10. Verő György: *Blaha Lujza és a Népszínház Budapest színi életében*. (Budapest: Franklin-társulat, [1926]):

11. (m. a.) [Merkler Andor]: „(Opera.)” *Magyarország* 1908. január 11.
12. *Vasárnapi Újság* LVII/47 (1909. november 21.): 974; *Új Idők* XV/51 (1909. december 19.): 577.
13. Fodor Gyula: „Tritico.” *Új Idők* XXVIII/51 (1922. december 17.): 422.
14. Sebestény Ede: „Huszonöt éve szerepel a »Pillangó kisaszonny« Budapesten.” *Budapesti Hírlap* LI/106 (1931. május 12.): 13.
15. (–cent.) [Innocent Vince Ernő?]: „Máder Rezső film-balettelét ír. Az Operaház volt igazgatója régi zenei emlékeiről beszél.” *Budapesti Hírlap* LIV/274 (1934. december 5.).
16. [N. N.]: „Sándor Erzs Csocsoszán szerepéről.” *Budapesti Hírlap* LIV/254 (1934. november 11.): 18.
17. [N. N.]: „Új csillagok. Beszélgetés az újonnan feltűnt színészhelyettesekkel.” *Budapesti Hírlap* LIV/291 (1934. december 25.): 21.
18. Lányi Viktor: *Opera-kalauz*. (Budapest: Rózsavölgyi és Társa, 1937): 173–174.
19. [N. N.]: „Szerző házaja?” *8 Órai Újság* XXIII/118 (1937. május 27.): 10.
20. Falk Géza: *A női szív nagy ismerője: Puccini élete, művésze és művei*. Előszó: Sergio Failoni. (Budapest: Griff-Könyvkiadó, 1942): 111–112.
21. Dr. Meszlényi Róbert: *Puccini. Az ember, az alkotó és élet-*

műve. Márkus László előszavával. (Budapest: Rózsavölgyi és Társa, 1942): 103.
22. Pernye András: *Puccini. Kis zenei könyvtár* 9. (Budapest: Gondolat, 1959): 54.
23. Fábán Janka: *Az angyalos ház és más történetek*. (Budapest: Libri, 2017).
24. A regény a Csáth- és Puccini-recepció szempontjából is érdekes lehet, ugyanis Fábán Janka Hilda szájába adja a Csáth Géza *Nyugaton* megjelent Puccini-tanulmányában leírt esetet, mely szerint Puccini Budapesten egy ismeretlen leány *Tosca*-kottájába ezt írta be: „Emlékeim Giacomo Pucciniról, a vándorkomédiástól”. Csáth Géza: „Puccini.” *Nyugat* I/22 (1908. november 16.): 342–354. – A Hilda által elmesélt változatban ez a történet unokanővérevel, Mancival esett meg, aki a megilletődöttségtől „kis híján elájult”, hiszen a fejezet összes női szereplője, legyen az tizenéves lány vagy édesanya, rajongott az olasz zenészerzőért – ellentétben a férfakkal, akik természetesen Wagnerért rajongtak. Fábán, *Az angyalos ház...*, i. m., 147–148.
25. Fábán, i. m., 147.
26. Idézetek a regényből, lásd: Fábán, i. m., 148.
27. F. Gy. [Fodor Gyula]: „Operai jubileum.” *Új Idők* XL/40 (1934. szeptember 30.): 436, fotók a 437–439. oldalon.
28. Somogyi Vilmos: „Szamosi Elza (1881–1924).” *Operai Pantheon* [6.] *Muzsika* V/7 (1962. július): 21–22.
29. Somogyi, i. m., 21.